

JERZY GAPYS
MARIUSZ NOWAK

POLITYKA NIEMIECKICH I RADZIECKICH OKUPANTÓW WOBEC POLSKIEGO ZIEMIAŃSTWA W LATACH II WOJNY ŚWIATOWEJ

We wrześniu 1939 r. w wyniku napaści Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich oraz hitlerowskich Niemiec doszło do rozbioru Drugiej Rzeczypospolitej. Wschodni agresor włączył do swego terytorium województwa wschodnie państwa polskiego, natomiast najeźdźca niemiecki wcielił m.in. Górny Śląsk, Pomorze, Wielkopolskę; z pozostałych obszarów utworzył zaś Generalne Gubernatorstwo (GG)¹.

Niniejszy artykuł stawia sobie za cel przedstawienie charakterystycznych cech polityki obu agresorów wobec ziemiaństwa polskiego w latach okupacji 1939-1945², które należało do elity społecznej i majątkowej Drugiej Rzeczypospolitej. Niektóre ich poczynania były identyczne, jak eksterminacja przed-

Dr JERZY GAPYS – adiunkt Zakładu Historii okresu 1918-1945, Instytut Historii Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego, ul. S. Żeromskiego 5, 25-369 Kielce; e-mail: jurgwa@poczta.onet.pl

Dr MARIUSZ NOWAK – adiunkt Zakładu Historii Powszechniej XIX wieku, Instytut Historii Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego, ul. S. Żeromskiego 5, 25-369 Kielce; e-mail: mnowak0@autograf.pl

¹ E. D u r a c z y ń s k i, *Polska 1939-1945. Dzieje polityczne*, Warszawa 1999, s. 56-60, 80-85.

² Badania obejmują Kresy Wschodnie i teren Generalnego Gubernatorstwa (ze względu na brak szczegółowych ustaleń, wyniki odnoszą się do dystryktu radomskiego – są one jednak reprezentatywne dla całego GG). Na marginesie porusza się politykę okupanta na ziemiach wcielonych – głównie w kontekście wysiedleń. Pod względem chronologicznym datę graniczną dla Kresów Wschodnich stanowi napaść niemiecka na ZSRR (22 czerwca 1941 r.), a w przypadku strony niemieckiej analizowany jest cały okres okupacji hitlerowskiej na ziemiach polskich.

stawicielei ziemiaństwa, którzy ze względu na prestiż społeczny i eksponowane funkcje publiczne pełnione w okresie Polski Niepodległej, uznani byli za zagrożenie dla ekspansywnych planów obu najeźdźców.

W artykule zestawiono kierunki działań okupantów wobec ziemian we wrześniu 1939 r. i kolejnych latach II wojny światowej. W strefie radzieckiej była to likwidacja ziemiaństwa jako warstwy społecznej, w niemieckiej zaś próba osłabienia pozycji ziemian i ich izolacja od społeczeństwa polskiego. Symptomatyczne jest to, że zaplecze rolnicze ziemiaństwa posłużyło rządowi niemieckiemu do intensyfikacji eksploatacji rolnictwa w GG (oczywiście ze względu na partykularne cele, tj. wyzyskania jego potencjału aprowizacyjnego dla Wehrmachtu oraz obywateli III Rzeszy). Natomiast władze radzieckie wykorzystały ziemiański stan posiadania dla celów ideologicznych, jako dowód, eksponowany przez propagandę komunistyczną, na „ucisk mas pracujących” przez ziemian, jako część elity społeczno-ekonomicznej Drugiej Rzeczypospolitej. Tym samym według nich uzasadniało to konieczność „obalenia starego porządku” na zajętych ziemiach polskich. W praktyce oznaczało to likwidację ziemiańskiej własności przez jej upaństwowienie oraz zawłaszczenie nieruchomości i ruchomości, często był to nielegalny zabór i towarzysząca temu dewastacja.

Jak już zaznaczono, okupanci radzieccy i hitlerowscy postrzegali warstwę ziemiańską jako część elity Drugiej Rzeczypospolitej, co wynikało z wysokiego prestiżu, jakim cieszyła się w przedwojennym społeczeństwie polskim. Wiązało się to szczególnie z historyczną rolą, jaką odegrała ona w dziele kultywowania polskości w dobie XIX-wiecznej niewoli narodowej. Stąd też aneksja ziem polskich do ZSRR i Niemiec hitlerowskich skutkująca zmianami w istniejącej na tym terenie strukturze społecznej podważała pozycję, jaką w jej hierarchii mieli obywatele ziemscy.

Na terenach opanowanych przez III Rzeszę zakładano usunięcie słowiańskiego żywiołu etnicznego i ustanowienie „przestrzeni życiowej” (tzw. *Lebensraum*) dla Niemców³. Ziemie wcielone do Rzeszy (np. w Poznańskim; w hitlerowskiej nomenklaturze tzw. Kraj Warty – *Warthegau*) miały być

³ Wytyczne dotyczące likwidacji Drugiej Rzeczypospolitej oraz stopniowe wcielanie jej ziem do „Wielkich Niemiec”, zostały sformułowane przez kanclerza Rzeszy – Adolfa Hitlera podczas konferencji kierownictwa państwa i wyższych dowódców sił zbrojnych w dniach 5 listopada 1937 r. i 23 maja 1939 r. Wynikały one ze skrajnie nacjonalistycznych poglądów o konieczności wywalczenia na Wschodzie „przestrzeni życiowej narodu niemieckiego” i budowanie „nowego ładu w Europie”. *Terror hitlerowski w Polsce*, praca zbiorowa, Warszawa 1982, s. 14-15.

objęte akcją czystki etnicznej⁴. W miejsce eksterminowanych i przesiedlonych Polaków zamierzano osadzić obywateli Rzeszy oraz „Niemców etnicznych” z Estonii, Włoch, Litwy, Łotwy, ZSRR czy Rumunii⁵. Hitlerowcy dążyli tym samym do realizacji koncepcji „umocnienia niemieckiej narodowości”, według której granice państw winny pokrywać się z granicami etnicznymi⁶. Równocześnie z ziem centralnej Polski planowano utworzenie okręgu, będącego przejściowym miejscem pobytu pozostawionej przy życiu ludności polskiej (traktowanej w kategoriach rezerwuaru siły roboczej). Już 29 września 1939 r. szef policji bezpieczeństwa (*Sicherheitspolizei* – Sipo) i Służby Bezpieczeństwa (*Sicherheitsdienst* – SD) Reinhard Heydrich wspominał o planie utworzenia takiej strefy między Wisłą a Bugiem. Były to wstępne przemyślenia do powołania w następnym miesiącu Generalnego Gubernatorstwa.

W konsekwencji realizacja wskazanej idei „germanizacji nie ludzi, lecz ziemi”, którą głosił A. Hitler, oznaczała deformację istniejącej struktury etnicznej i społecznej na okupowanych ziemiach polskich⁷. Świadczyć o tym miały: masowe wypędzenia ludności, wywłaszczanie z nieruchomości, planowe wynarodowienie części mieszkańców, a pozostałej części – unicestwienie⁸. Kluczową rolę przywiązywano do eksterminacji sfer przywódczych – przedstawicieli świata polityki, nauki i kultury, którzy mogli stanowić oparcie dla ruchu oporu wobec hitlerowskich okupantów. W połączeniu z likwidacją polskich instytucji państwowych, samorządowych, organizacji politycznych i społecznych zamierzano unicestwić niemal wszystkie formy organizacji społeczeństwa polskiego⁹.

Latem 1939 r. w ramach operacji *Tannenberg* przygotowano specjalne grupy policji bezpieczeństwa (*Einsatzgruppe der SD*). Ich celem było „zwalczanie [...] wszelkich elementów wrogich wobec Rzeszy i wobec Niemczyzny” na podbitych ziemiach polskich¹⁰. Odnosiło się to do przedstawicieli

⁴ J. S e h n, *Hitlerowski plan walki biologicznej z narodem polskim*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” (Warszawa) 1948, t. 4, s. 122-130.

⁵ S. R o s t w o r o w s k i, *Łuna od Warszawy*, Warszawa 1989, s. 121.

⁶ H. L e m b e r g, *Wypędzenia w polityce europejskiej XX wieku*, w: *Utracona Ojczyzna. Przymusowe wysiedlenia, deportacje i przesiedlenia jako wspólne doświadczenie*, praca zbiorowa, red. H. Orłowski, A. Sakson, Poznań 1997, s. 36.

⁷ *Wojna wyzwolenicza narodu polskiego w latach 1939-1945*, oprac. T. Rawski, Z. Stapor, J. Zamojski, Warszawa 1966, s. 196; S. P i o t r o w s k i, *Dziennik Hansa Frankla*, Warszawa 1956, s. 35.

⁸ L. L a n d a u, *Kronika lat wojny i okupacji*, t. I, Warszawa 1962, s. 562, 567.

⁹ *Terror hitlerowski*, s. 21-23.

¹⁰ K. G r ü n b e r g, *Czasy wojny 1939-1945. Wykłady z historii*, Toruń 1991, s. 36, 37.

polskiej sceny politycznej, aparatu państwowego, działaczy społecznych oraz osób z kręgu nauki i kultury. W nazistowskiej nomenklaturze określano ich także mianem „warstwy przywódczej” lub „przywódczego elementu”¹¹. W dokumencie z 7 września 1939 r. szef aparatu bezpieczeństwa III Rzeszy R. Heydrich zaliczył do tej warstwy – obok różnych sfer zawodowych i społecznych – również „szlachtę” (tj. właścicieli ziemskich)¹². Zgodnie z jego rozkazem, od końca września 1939 r. księgę gończą – *Sonderfahndungsbuch Polen* miały uzupełniać oddziały specjalne SD – *Einsatzkommandos* na podstawie danych pochodzących od znazifikowanej mniejszości niemieckiej. Na tej liście znaleźli się „czołowi przywódcy, a obok nich działacze średni: nauczyciele, duchowni, **ziemianie** [podkr. – M. N.], legioniści, powracający z frontu oficerowie itd.”¹³ Jak już wspomniano, wyeliminowanie powyższych sfer społecznych miało – zdaniem nazistów – prowadzić do wykorzenia tożsamości narodowej i dążeń niepodległościowych Polaków¹⁴.

Realizacja tych planów była wprowadzana przez metody krótko- i długotrwałe, które możemy określić jako eksterminację bezpośrednią i pośrednią. Do działań bezpośrednich wprowadzonych w pierwszych miesiącach obecności najeźdźców w Polsce możemy zaliczyć: natychmiastową likwidację fizyczną domniemanych i rzeczywistych wrogów hitleryzmu przez siły policyjne i armię; restrykcyjny system prawa dla ludności polskiej; próby rozbijania jedności narodowej Polaków; stosowanie eutanazji; przetrzymywanie w więzieniach, obozach dla internowanych, obozach koncentracyjnych czy zatrzymywanie w charakterze zakładników¹⁵. Eksterminacja pośrednia, wdrażana w dłuższej perspektywie, miała być realizowana przez ograniczenie liczby Polaków drogą zmniejszenia przyrostu naturalnego oraz wzrostu śmiertelności. Sprzyjać temu miały również: wysiedlenia ludności z ziemi rodzinnej, wywóz na roboty przymusowe, głodowe racje aprowizacyjne, niewystarczająca opieka

¹¹ Już w maju 1939 r. Centralna Placówka II – Polska (Zentrallstelle II Polen) Głównego Urzędu Służby Bezpieczeństwa Rzeszy sporządziła imienne listy osób (*Sonderfahndungsbuch Polen*) reprezentujących kręgi polskiej inteligencji; około 8 tys. osób. T. C y p r i a n, J. S a w i c k i, *Agresja na Polskę w świetle dokumentów*, t. II, Warszawa 1946, s. 141-142.

¹² *Terror hitlerowski*, s. 9.

¹³ W dniu 21 września 1939 r. R. Heydrich instruował dowódcę sił inwazyjnych przeciw Polsce – gen. Waltera Brauchitscha, iż „nie należy litować się nad szlachtą, duchowieństwem, nauczycielami i legionistami” (tamże, s. 8-9).

¹⁴ Cz. M a d a j c z y k, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. I, Warszawa 1970, s. 183.

¹⁵ Powyższą klasyfikację podano za pracę: Cz. Ł u c z a k, *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939-1945)*, Poznań 1996, s. 14-41.

społeczna i medyczna, świadoma deklasacja i pozbawienie dotychczasowych podstaw egzystencji, zwłaszcza elity Drugiej Rzeczypospolitej (tj. przedstawicieli ziemiaństwa, burżuazji, inteligencji twórczej, świata nauki i wolnych zawodów). Widać zatem, iż w arsenale środków agresywny reżim totalitarny nie cofał się przed terrorem, eksterminacją fizyczną poszczególnych warstw społecznych i grup zawodowych społeczeństwa polskiego, które zostały uznane za niebezpieczne dla hitlerowskiego *status quo* w okupowanej Polsce¹⁶.

Na gruncie ziem wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej włączonych do ZSRR, przebudowa tamtejszego modelu życia politycznego, społecznego i ekonomicznego, prowadzona przez oddziały NKWD (ros. Nacjonalny Komitet Wnucniennych Dieł – Główny Komitet Bezpieczeństwa Wewnętrzne) oraz wydelegowanych funkcjonariuszy partii komunistycznej, służyć miała przyspieszonej depolonizacji i sowietyzacji tych obszarów. Władze radzieckie rozumowały bowiem, iż o polskiej obecności na tych ziemiach decydował stan posiadania i pozycja społeczna, jaką miały burżuazja, ziemiaństwo i inteligencja¹⁷. Dlatego też czyniono ataki propagandowe na polskość, którą identyfikowano z „pańskością”, jako charakterystyczną cechą dawnych porządków, będących synonimem dominacji „klas posiadających” nad masami ludowymi¹⁸. Chęć wywołania pejoratywnych emocji i kształtowanie postaw nieprzychylnych elitom majątkowym i społecznym (w tym zwłaszcza wobec ziemian, wykorzystanych jako spersonifikowany, łatwo rozpoznawalny symbol obalonego, kapitalistycznego systemu społeczno-ekonomicznego na Kresach) miały być wstępem do akcji „oczyszczania” zajętych terenów z „obcych klasowo i niepewnych elementów”. W zbiorze synonimów „dawnego porządku”, „pańskiej Polski” upowszechnianych przez komunistów znajdowały się: „pamieszczycy” (ros. – obszarnicy), „byli” (w domyśle „panowie” i „burżuje”, a zatem ci, którzy utracili bezpowrotnie swą dotychczasową, wysoką pozycję społeczną) czy SOE (ros. – Socjalno Opasnyj Eliement – społecznie niebezpieczny element). Generał Władysław Anders celnie wskazał, iż: „Moskwa wykonywała w ten sposób swój normalny plan «obezhołowienia» społeczeństwa ziem, nad którymi rozciągnęła władzę. Bo to «obezhołowienie» czyli pozbawienie głowy, jest wstępnym warunkiem sowietyzacji narodu,

¹⁶ Tamże.

¹⁷ *Okupacja sowiecka (1939-1941) w świetle tajnych dokumentów. Wybór źródeł*, red. T. Strzembosz, K. Jasiewicz, M. Wierzbicki, Warszawa 1996, passim.

¹⁸ E. T r e l a - M a z u r, *Sowietyzacja oświaty w Małopolsce Wschodniej pod radziecką okupacją 1939-1941*, Kielce 1998, s. 51.

a więc zrobienia zeń bezwolnej i bezkształtnej masy ludzkiej”¹⁹. Powyższy cel zamierzano realizować poprzez sterroryzowanie społeczności kresowej. Zasadniczo represje były wymierzone w osoby (niezależnie od narodowości) przynależne do elity społecznej i majątkowej Drugiej Rzeczypospolitej (tj. ziemiaństwo, inteligencja, duchowni, przedsiębiorcy) oraz politycznej (działacze polityczni i społeczni, urzędnicy, wojskowi, policjanci itp.)²⁰.

Jan Tomasz Gross, charakteryzując te działania, wskazał, iż: „terror pierwszych dni miał funkcję pedagogiczną; polegał na zastraszeniu miejscowej ludności i przygotowaniu niejako do przejścia w pokorze ciosów, które miały niebawem spaść. [...] Tak więc skoro [ziemie wschodnie Rzeczypospolitej – M. N.] miały stać się częścią ZSRR, trzeba było na tych terenach przeprowadzić rewolucję społeczną”²¹. Rozwijając dalej ten wątek, doszedł do wniosku, iż: „Rosjanie nie weszli do Polski z zamiarem prowadzenia wojny, ale raczej z postanowieniem zrobienia w Polsce rewolucji. Okupacja w klasycznym rozumieniu nie była celem Sowietów [...] Sowietyzację można bowiem narzucić z zewnątrz przez zniszczenie administracji partyjnej, eksterminację i aresztowania [...] przez zniszczenie pluralizmu społecznego. Ale ów «Gleichschlachtung» to tylko pierwszy krok na drodze do zaprowadzenia nowego ładu społecznego [...]”²². Podsumowując, w ramach rewolucji społecznej prowadzonej przez władze radzieckie na Kresach Wschodnich, warstwa ziemiańska odgrywała szczególną rolę. Ziemiaństwo stawali się ukonkretnionymi i zmaterializowanymi wrogami nie tylko ludu, lecz również państwa radzieckiego, które brało w obronę uciśnione sfery społeczne²³.

W sumie, obaj okupanci: hitlerowski i radziecki dążyli do deformacji struktury społecznej na ziemiach polskich, której celem było zapobieżenie odbudowy Rzeczypospolitej.

Niezależnie od uwarunkowań zwalczanie na różnych płaszczyznach ziemiaństwa jako części elity Polski Odrodzonej, która na Kresach Wschodnich decydowała o polskim charakterze tych ziem, zaś w części zachodniej kraju stanowiła trzon sił przeciwdziałających w poprzednich stuleciach jej germani-

¹⁹ W. A n d e r s, *Bez ostatniego rozkazu. Wspomnienia z lat 1939-1946*, Londyn 1960, s. 72.

²⁰ J. S i e d l e c k i, *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939-1986*, Londyn 1987, s. 84.

²¹ J. T. G r o s s, *W zaborze sowieckim*, Warszawa 1981, s. 15.

²² Tamże, s. 16.

²³ K. J a s i e w i c z, *Zagłada polskich kresów. Ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939-1941. Studium z dziejów zagłady dawnego narodu politycznego*, Warszawa 1998, s. 114.

zacji, było warunkiem szybkiej sowietyzacji ziem wschodnich i wynarodowienia ziem zachodnich, a w dalszej perspektywie także obszaru GG²⁴.

Realizacja wskazanych wcześniej działań przez agresorów hitlerowskich i radzieckich ujawniła się w czasie kampanii wrześniowej i w pierwszych miesiącach okupacji²⁵. Na terenach zajmowanych przez Niemców dowodem tego były publiczne egzekucje oraz branie zakładników spośród wybitnych przedstawicieli lokalnej elity społecznej i majątkowej. Obok księży, urzędników i innych przedstawicieli inteligencji znajdowali się również ziemianie, stając się gwarantem bezpieczeństwa dla organizującego się aparatu okupacyjnego²⁶.

Co charakterystyczne, na tle represji wobec ziemian nie obserwuje się, aby ludność chłopska, wykorzystując ten fakt, dokonywała bezkarnych rabunków ruchomości w opuszczonych przez właścicieli dworach i pałacach²⁷. Źródła nie odnotowały też szerszego fermentu społecznego w środowisku folwarcznym, tj. brak aktów wrogich wystąpień wobec ziemian. Jedynie lokalnie w niektórych środowiskach folwarcznych, np. na terenie dystryktu radomskiego, w środowisku chłopskim pojawiały się opinie, iż Niemcy dokonają parcelacji, a ziemię rozdzielają pośród chłopów²⁸.

Zupełnie inaczej sytuacja wyglądała na Kresach Wschodnich, zajmowanych – we wrześniu 1939 r. – przez Armię Czerwoną. Sowietci terroryzowali ludność polską, czego jednym z przejawów było usunięcie ziemian z posiadanych majątków. W radzieckich materiałach propagandowych byli oni synoni-

²⁴ G. H r y c i u k, *Polacy we Lwowie pod okupacją radziecką i niemiecką w latach 1939-1944. Wybrane zagadnienia*. „Studia Wschodnie” (Prace Historyczne II) 1993, s. 113.

²⁵ J a s i e w i c z, *Zagłada polskich kresów*, s. 105-121; A. K w i l e c k i, *Zagłada ziemiaństwa wielkopolskiego*, „Przegląd Zachodni” 1996, nr 3, s. 129-136; M a d a j c z y k, *Polityka III Rzeszy*, t. II, s. 31.

²⁶ A. Ł e m p i c k i, *Wspomnienia 1939-1967*, Zakład im. Ossolińskich we Wrocławiu [dalej cyt.: Ossolineum], sygn. 15362/II, s. 2, 3; Archiwum Akt Nowych [dalej cyt.: AAN], Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj [dalej cyt.: Delegatura], sygn. 202/I-43, t. I, k. 4-25; sygn. 202/I-43, t. I, k. 211; Cz. Ł u c z a k, Cz. M a d a j c z y k, *Faszyzm i okupacje. Wykonywanie okupacji w Europie. Ukształtowanie się zarządów okupacyjnych*, t. I, Poznań 1983, s. 156, 489; J. G a p y s, *Sytuacja ekonomiczna wielkiej własności ziemskiej w rolnictwie w dystrykcie radomskim w latach 1939-1945*, „Studia Kieleckie” (seria historyczna) 2004, nr 4, s. 140-143; T. S z a r o t a, *Niemcy i Polacy. Wzajemne postrzeganie i stereotypy*, Warszawa 1996, s. 143.

²⁷ Por. sytuację na terenie Kielecczyny: J. G a p y s, *Z okupacyjnych dziejów świętego Krzyża (1939-1945)*, w: *Klasztor na Świętym Krzyżu w polskiej kulturze narodowej*, red. D. Olszewski, R. Gryz, Kielce 2000, s. 231.

²⁸ AAN, Rada Główna Opiekuńcza 1939-1945, sygn. 70a, k. 54.

mem wstecznicstwa, przyczyną podziałów klasowych oraz niedoli „niższych” sfer społecznych. Władze radzieckie wykorzystując mozaikę narodowościową na Kresach Wschodnich, używały demagogicznych haseł o wyzwoleniu spod „ucisku pańskiego” Białorusinów i Ukraińców²⁹.

Z uwagi na skomplikowaną sytuację, na wspomnianych terenach występowały zróżnicowane postawy wobec ziemian demonstrowane przez środowisko wiejskie. Część chłopstwa kresowego (głównie niepolskiego) witała Armię Czerwoną z entuzjazmem i traktowała ją jako wyzwoliciela spod ucisku „pańskiej Polski”³⁰. W wielu przypadkach włościanie grabili mienie dworskie (często dewastując budynki), sporadycznie zaś dokonywali mordów na ziemiach. Władze radzieckie starały się tak ukierunkować postawy społeczne ludności kresowej, aby grabież dokonywana przez organy radzieckie i ludność miejscową była postrzegana jako forma sprawiedliwości dziejowej. Miało to polegać na pozbawieniu ziemian ich dotychczasowej pozycji przez przekazanie profitów „pokrzywdzonemu ludowi”, z których do tej pory korzystali „panowie”, a ich samych zepchnięciu na margines nowo tworzonego społeczeństwa³¹. Stąd też lansowano hasła zajęcia majątków, ich podział między „uciemienionych włościan” oraz przeprowadzenie redukcji ziemian, z czym wiązało się ich uwięzienie i zesłanie w głąb ZSRR³². Rabunek prowadzili również czerwoarmiści, zdobycze zaś były wysyłane do państwa radzieckiego³³. W wielu przypadkach było tak, że jeżeli stosunki między wsią a dworem układały się poprawnie, to chłopci brali w obronę swych ziemiańskich sąsiadów³⁴.

²⁹ J a s i e w i c z, *Zagłada polskich kresów*, s. 3, 114; *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*, wybór J. Mackiewicz, Londyn 1980, s. 7.

³⁰ Przyczyną postaw tego typu były zaszłości historyczne (z czasów carskich i Drugiej Rzeczypospolitej) oraz na południu Kresów Wschodnich narastający nacjonalizm ukraiński. M. W i e r z b i c k i, *Niektóre aspekty stosunków polsko-białoruskich w czasie pierwszych miesięcy okupacji sowieckiej (1939-1940)*, w: *Spółeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (Białoruś Zachodnia i Litwa Środkowa) w latach 1939-1941*, red. M. Giżejewska, T. Strzembosz, Warszawa 1995, s. 245; M. S m o l e Ń, *Stracone dekady. Historia ZSRR w latach 1917-1991*, Warszawa 1994, s. 154.

³¹ A. L. S z c z e ś n i a k, *Zmowa. IV rozbiór Polski*, Warszawa 1990, s. 167.

³² Z. B o r a d y n, *Okupacja sowiecka 1939-1941 oczami mieszkańców wsi Kul na Nowogródzczyźnie*, w: *Spółeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie*, s. 255-257.

³³ K. J a s i e w i c z, *Lista strat ziemiaństwa polskiego 1939-1945*, Warszawa 1995, s. 64, 194-195, 364, 430, 536-537, 544-545, 726, 776, 842.

³⁴ Na przykład Karol hr. Ronikier z Mokrza (pow. Włodzimierz Wołyński) był dwukrotnie zwalniany z więzień radzieckich po interwencjach miejscowego chłopstwa. J a s i e w i c z, *Lista*, s. 1047-1048; J. S z e m b e k, *Diariusz wrzesień-grudzień 1939*, oprac. B. Grzeloński, Warszawa 1989, s. 172.

O ile pod okupacją niemiecką (teren GG) zakazano parcelacji, co pozwoliło – mimo aresztowań i egzekucji części ziemian – na doraźne zachowanie wielkiej własności jako warstwy społecznej, o tyle po stronie radzieckiej rabunki i aresztowania ziemian były wstępem do jej pełnej likwidacji³⁵. Działania te oparte były na postanowieniach Rady Wojennej Frontu Białoruskiego z 16 września 1939 r. Parcelację prowadziły tzw. rewkomy, które miały prawo kierowania przejętymi dobrami ziemiańskimi oraz nadziałem gruntów. Uznano za legalne powstające spontanicznie tzw. sielsowiety (rady wiejskie). Nadzór nad tymi organami, mający decydujące znaczenie dla skuteczności wdrażanych zmian w ustroju rolnym, sprawowała partia komunistyczna³⁶. Według niepełnych danych, na Kresach Wschodnich rozparcelowano 2,7 mln ha gruntów rolnych należących do ziemian³⁷. Na marginesie tej kwestii warto zaznaczyć, iż część chłopstwa niechętnie sięgała po własność ziemiańską³⁸. Wielu bezrolnych i małorolnych włościan nie chciało przyjąć przydziału dworskiej ziemi. Obawiali się, iż wiosną 1949 r., po przeprowadzonych przez nich zabiegach agrotechnicznych, ziemia zostanie im zabrana i upaństwowiona. Ponadto podejrzewali, iż państwo radzieckie zajmie nie tylko pańską lecz również ich własną ziemię³⁹.

Ogółem szacuje się, iż w czasie II wojny światowej szkody poniesione przez polskie ziemiaństwo w mieniu ruchomym (brakuje wiarygodnych danych dotyczących nieruchomości) wyniosły blisko 140 mln złotych. Najgorzej pod tym względem prezentowały się ziemie wschodnie. Na zachodzie Polski straty wynosiły około 20 mln zł (10% wartości przedwojennego majątku), w GG około 2-3 mln zł (2-3%), a na Kresach 113 mln (tj. aż 95%)⁴⁰.

³⁵ W. J a s t r z ę b o w s k i, *Gospodarka niemiecka w Polsce 1939-1944*, Warszawa 1946, s. 71-72; M. d u P r e l, *Das Deutsche Generalgouvernement Polen. Ein Überblick über Gebiet. Gestaltung und Geschichte*, Krakau 1940, s. 17-18; Cz. M a d a j c z y k, *Faszyzm i okupacje 1938-1945. Mechanizmy realizowania okupacji*, t. II, Poznań 1984, s. 50-51; Cz. Ł u c z a k, *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich. Studia*, Warszawa 1961, s. 91-111.

³⁶ J a s i e w i c z, *Zagłada polskich kresów*, s. 93.

³⁷ Tamże, s. 95.

³⁸ K. L a n c k o r ó n s k a, *Wspomnienia wojenne*, Kraków 2003, s. 26-27.

³⁹ Obawy chłopów z Kresów były uzasadnione. Wiosną 1940 r. inwentarz podworski został zabrany do gospodarstw uspołecznionych; chłopom nie zwrócono kosztów jego utrzymania przez zimę. W efekcie na przednówku 1940 r. okazało się, iż w wielu powiatach 70% ziemi chłopskiej nie obrobiono, nie mówiąc o dobrach podworskich. W. B o n u s i a k, *Polityka okupanta radzieckiego wobec wsi na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941. Chłopi. Naród. Kultura*, Rzeszów 1997, s. 97-103.

⁴⁰ AAN, Delegatura, sygn. 202/I-43, t. I, k. 6-8, 24-25.

W radzieckiej strefie okupacyjnej byłych właściciele ziemskich degradowano i izolowano od społeczeństwa. Wyrazem tego było lokowanie rodzin ziemiańskich w obiektach mieszkalnych, które uwłaczały ich dotychczasowej pozycji społecznej; najczęściej były to czworaki lub zabudowania gospodarcze⁴¹. Inną formą deklasacji było utrudnianie im podjęcia legalnego zatrudnienia, a co za tym idzie – pozyskania środków do życia. Co charakterystyczne, część ziemian pracowała w swoich majątkach jako siła najemna, wykonując prace robotników rolnych⁴².

Również pod okupacją niemiecką część ziemian musiała pracować poza własnym majątkiem. Byli to obywatele ziemscy wysiedleni z ziem wcielonych do Rzeszy oraz właściciele wyrzuceni z dóbr na obszarze GG. Nieco inne było jednak podłoże oraz skutki tego zjawiska. Nie czyniono tego z przyczyn klasowych, ale etnicznych i gospodarczych. Obywatele ziemscy z Wielkopolski i Pomorza musieli opuścić własne majątki, by stworzyć przestrzeń dla nowej, niemieckiej własności ziemskiej. Natomiast w Generalnym Gubernatorstwie poza względami ekonomicznymi konfiskaty stanowiły element represji, mający paraliżować opór społeczny wobec okupanta⁴³. Zresztą, istniejące prawo własności było bardzo dowolnie interpretowane, służyło za instrument polityczny do rozwoju rozbijania jedności ziemiaństwa.

Na terenie GG utrata własnego majątku i praca w innych zawodach nie oznaczały degradacji społecznej ziemianina. Był on nadal postrzegany przez środowisko wiejskie jako prawowity właściciel, który tymczasowo na skutek okoliczności wyższych nie mógł w pełni swobodnie korzystać ze swoich dóbr⁴⁴. Obywatele wyrugowani ze swej własności pracowali w aparacie rolnym okupanta, bądź jako niżsi urzędnicy, bądź jako zarządcy majątków przejętych przez skarb niemiecki⁴⁵. Inni podejmowali obowiązki w Radzie Głównej Opiekuńczej. Duża część wysiedlonego ziemiaństwa przetrwała w mająt-

⁴¹ P. Ż a r o ń, *Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie drugiej wojny światowej*, Warszawa 1990, passim; *Studia z dziejów okupacji sowieckiej (1939-1941)*, red. T. Strzembosz, Warszawa 1997, passim.

⁴² Na przykład Teresa z hr. Jeleńskich Zygmuntowa Zaleska była zmuszona pracować jako formal w swym byłym majątku Jelenpol (pow. Nieśwież). J a s i e w i c z, *Lista*, s. 43-45.

⁴³ J. G a p y s, *Postawy społeczno-polityczne ziemiaństwa w latach 1939-1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego)*, Kielce 2003, s. 134-136.

⁴⁴ Tamże, s. 143.

⁴⁵ Taką osobą był m.in. Tadeusz Przyłęcki, właściciel Stawiszyna i Baranicy. Po wkroczeniu Niemców jego dobra zostały wzięte pod zarząd Liegenschaftu, w wyniku jednak starań objął on w nich funkcję betriebsleiters. L. C i e m n i e w s k i, *Poprzez skiby mazowieckie, podolskie i śląskie. Wspomnienia z lat 1900-1964*, Ossolineum, sygn. 14115, cz. 5, k. 248-249.

kach swoich krewnych lub znajomych w GG, podejmowała pracę w ich folwarkach w charakterze praktykantów czy zarządców. Z dobroduszości tamtejszych obywateli korzystali też ziemianie uciekinierzy z terenów okupacji radzieckiej, nierzadkim zjawiskiem było pozostawianie przez nich na utrzymaniu gospodarzy⁴⁶. Należy dodać, iż sporadycznie ziemianie prowadzili pozarolniczą działalność gospodarczą⁴⁷.

Symptomatyczny był również fakt, iż w 1941 r., po napaści III Rzeszy na ZSRR, na Kresach Wschodnich okupant niemiecki pozwolił powrócić byłym ziemianom do swoich dóbr w charakterze zarządców (*Betriebsleiterów*). Dla przykładu – na Polesiu w latach 1941-1944 aż 50% zarządców takich majątków stanowili właściciele ziemscy. Na ogół powroty te spotykały się z przychylnością miejscowej ludności, czasem jednak dochodziło do konfliktów między chłopstwem a ziemianami w kwestii zwrotu inwentarza. Bywały przypadki, że właściciele ziemscy korzystali z pomocy żandarmerii niemieckiej, otrzymywali zaświadczenie od Wehrmachtu, które informowało, iż objęcie majątku przez ziemianina jest niezbędne dla celów wojskowych⁴⁸.

Własność ziemska na terenie Generalnego Gubernatorstwa była ważnym elementem budowy stabilnego zaplecza aprowizacyjnego III Rzeszy. Hitlerowcy dążąc do maksymalnego wykorzystania polskiego rolnictwa na własne potrzeby, w pierwszych latach wojny udzielili wsparcia majątkom ziemskim oraz dużym gospodarstwom chłopskim. Poza ulgami podatkowymi, preferencyjnymi kredytami oraz przywilejami eksploatacyjnymi administracja niemiecka dostarczyła na teren GG znaczne ilości na ogół nowoczesnego sprzętu rolniczego. Do 1943 r. przywieziono tam blisko 1500 traktorów, 1000 młoc-karni i około 140 tysięcy maszyn i narzędzi rolniczych (m.in. pługi, żniwiarki i siewniki). Władze okupacyjne mając na względzie zwiększenie efektywności

⁴⁶ AAN, Delegatura, sygn. 202/III/32, k. 9, 13; J. G a p y s, *Miejsce i rola ziemian w niemieckiej administracji rolnej w dystrykcie radomskim w latach 1939-1945*, w: *Dwór – wieś – plebania na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. W. Caban, Kielce 2003, s. 55-71.

⁴⁷ Dla przykładu można wskazać, że rodziny Kuglerów ze Strzyżowic i Łuniewskich z Kłudna zajmowały się handlem w Warszawie, zaś Przychodzczy prowadzili restaurację dla Polaków w Radomiu. Z kolei członkowie rodziny Descours ze Strzałkowa, po śmierci ojca Wojciecha, na utrzymanie zarabiali m.in. karczunkiem w lasach państwowych. A. G r o d z i Ń s k i, *Losy ziemian powiatu radomskiego w czasie wojny i okupacji (1939-1945)*, „Zeszyty Naukowe Muzeum Wsi Radomskiej” 1986, s. 123; G a p y s, *Postawy społeczno-polityczne*, s. 148.

⁴⁸ Centralne Archiwum Wojskowe Warszawa-Rembertów, Oddział Sztabu, sygn. 1777/90/478, k. 119, 130; AAN, AK, sygn. 203/VII-42, k. 6-7; tamże, Delegatura, sygn. 202/III/7, t. I, k. 8; sygn. 202/II-22, k. 17; sygn. 202/III/32, k. 20-22; C i e m n i e w s k i, *Poprzez skiby mazowieckie*, s. 103-116.

tamtejszego rolnictwa na potrzeby III Rzeszy (co oczywiście nie wynikało z chęci altruistycznej pomocy warstwie ziemiańskiej, lecz z chłodnej kalkulacji agresorów), wpłynęły na modernizację ogólnej infrastruktury w folwarkach. Popyt na płody rolne sprzyjał kumulacji kapitału. Co ciekawe, nie zmieniły tego nawet większe obciążenia kontyngentowe, które zostały nałożone na rolnictwo GG od połowy 1942 r.⁴⁹

Porównując położenie ziemiaństwa pod okupacją niemiecką i sowiecką, można zauważyć wyraźną różnicę. Pod okupacją niemiecką chociaż część właścicieli ziemskich utraciła majątki, a część pozostała w swych posiadłościach w roli zarządców lub znalazła źródła utrzymania w innych profesjach (w tym także pozarolniczych), to nie zostali wyalienowani ze społeczeństwa polskiego i przetrwali jako warstwa społeczna. Pod okupacją radziecką w wyniku szykan i przemysłanej polityki ekonomicznej obalono dotychczasową dominującą pozycję społeczną i majątkową ziemiaństwa na Kresach Wschodnich.

Inną różnicą w podejściu władz niemieckich (na terenie GG) i radzieckich do badanej warstwy było nadanie im odmiennej roli politycznej w warunkach obu reżimów okupacyjnych. Dla ZSRR – o czym wspomniano – ziemiaństwo uosabiało niesprawiedliwość przedwrześniowej „pańskiej” Polski, co miało uzasadniać wprowadzenie na Kresach Wschodnich nowego ładu społecznego. Natomiast dla administracji ziemianie mieli doraźne znaczenie w strukturze ekonomicznej GG, jako osoby kompetentne w prowadzeniu wielkich kompleksów rolnych⁵⁰. Równocześnie Niemcy usiłowali wykorzystać duży autorytet, jakim cieszyli się ziemianie, w celu legitymizacji nowej władzy (okupacyjnej) wobec społeczności lokalnej. Stąd proponowano im przejmowanie posady wójta lub jego doradcy; odzew był jednak stosunkowo niewielki⁵¹. Innym elementem tego typu działań była akcja wpisywania na niemiecką listę narodową (zwaną popularnie volkslistą). Ziemianie o korzeniach niemieckich byli poddawani w tej sprawie silnym naciskom. Jednak tylko nieliczni skorzystali z tej możliwości. Brak dostępu do teczek personal-

⁴⁹ AAN, Delegatura, sygn. 202/I-43, t. I, k. 28, 179; du P r e l, *Das Deutsche*, s. 274-275; Cz. S z c z e p a ń c z y k, *Polityka okupanta wobec spółdzielczości wiejskiej w GG 1939-1945*, Warszawa 1978, s. 26; J a s t r z ę b o w s k i, *Gospodarka niemiecka w Polsce*, s. 204, 297-299, 321-326; M a d a j c z y k, *Faszyzm i okupacje*, t. I, s. 563.

⁵⁰ Archiwum Państwowe w Kielcach [dalej cyt.: APK], Wojewódzki Urząd Ziemski, sygn. 611, k. 32; W. K a r w a c k i, *Wspomnienia 1895-1980*, Ossolineum, sygn. 15436/II, s. 140.

⁵¹ APK, Oddział w Pińczowie, Związek Gmin, sygn. 14, k. 7, 18, 44.

nych volksdeutschów⁵², pozwala jedynie na przypuszczenia w tej kwestii, a nie na pewne informacje⁵³. Najczęściej volkslista była przykrywką do prowadzenia działalności niepodległościowej⁵⁴, dlatego nadzieje okupanta na pozyskanie części ziemian okazały się płonne⁵⁵.

Co charakterystyczne, o ile władza radziecka oskarżała właścicieli ziemskich o wrogość wobec socjalizmu i komunizmu⁵⁶, o tyle okupant niemiecki wykorzystywał przeciwko ZSRR ich tradycyjne dystansowanie się od haseł radykalizmu lewicowego. W drugiej połowie 1943 r., po niepowodzeniach na froncie wschodnim, Niemcy tworzyli konserwatywne siły do walki z komunizmem. Ważną rolę odegrali tutaj właśnie obywatele ziemscy. Już od jesieni 1943 r. administracja niemiecka organizowała spotkania ziemiaństwa z oficerami gestapo, w celu uzyskania od nich oświadczeń lojalności wobec obecnej władzy i deklaracji współpracy przeciwko ZSRR. Takie zebrania odbyły się np. w Miechowie, Lublinie, Sandomierzu, Radomiu i Sanoku. Jednocześnie zwrócono się z podobnym apelem do polskiego duchowieństwa. W czasie tych spotkań nawoływano do zmiany stosunku do Niemców i zjednoczenia się z nimi w walce przeciwko komunizmowi. Miał on (komunizm) bowiem – jak zapewniali funkcjonariusze gestapo – przynieść ze sobą pożogę i zniszczenie nie tylko warsztatów pracy, ale całej kultury i cywilizacji zachodniej, której Niemcy są jedynymi obrońcami⁵⁷. Ziemianie jako przedstawiciele warstwy o bogatych tradycjach patriotycznych, oczywiście nie podpisywali deklaracji współpracy, jednak wobec władz niemieckich używali antykomunis-

⁵² Dla przykładu – w Archiwum Państwowym w Kielcach znajduje się ponad 1700 teczek Reichdeutschów i volksdeutschów, jednak prawodawstwo polskie nie zezwala na ich wykorzystanie nawet dla celów naukowych. APK, Kreishauptmann Kielce, Wydział Policji.

⁵³ Dokumentacja Armii Krajowej, Delegatury Rządu na Kraj oraz spuścizna pamiętnikarska wskazują na terenie dystryktu radomskiego kilka osób pochodzenia ziemiańskiego, które podpisały volkslistę lub wystąpiły o wpisanie na nią. AAN, Armia Krajowa [dalej cyt.: AK], sygn. 203/XI-26, k. 9, 12, 16, 42; Delegatura, sygn. 202/III/21, k. 3.

⁵⁴ J. G a p y s, *Udział ziemian w organizacji i działaniu Okręgu Radomsko-Kieleckiego ZWZ-AK 1939-1945. Zarys problematyki badawczej*, w: *Armia Krajowa. Okręg Radomsko-Kielecki. Materiały z sesji naukowej*, red. A. Massalski, S. Meducki, s. 239; t e n ż e, *Działalność społeczna ziemiaństwa w Radzie Głównej Opiekuńczej w dystrykcie radomskim (1939-1945)*, w: *Lata wojny i okupacji (1939-1945)*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 34(1999), z. 3-4, s. 43-44.

⁵⁵ AAN, AK, sygn. 203/XI-38, k. 7-8; Delegatura, sygn. 202/III/32, k. 13; 202/VI-3, k. 4.

⁵⁶ J a s i e w i c z, *Zagłada polskich kresów*, s. 3, 114.

⁵⁷ AAN, Delegatura, sygn. 202/III/20, k. 21; sygn. 202/III-24, k. 12; sygn. 202/III-22, k. 13, 105; sygn. 202/III-25, bp.

tycznej retoryki⁵⁸. Ponownie usiłowano pozyskać ziemiaństwo byłej Kongresówki do walki z ZSRR w czerwcu 1944 r. (głównie dystrykt warszawski, lubelski, na mniejszą skalę dystrykt radomski), poprzez próbę wymuszenia na obywatelach ziemskich współpracy w czynnym zwalczaniu radzieckich dywersantów. Nie przyniosło to jednak pożądanego dla hitlerowców rezultatu⁵⁹. Współpracę z Niemcami podjęła jedynie grupa Adama hr. Ronikiera w Krakowie, tzw. Aktywiści, skupieni wokół niemieckiego Biura Studiów. Ideologicznie byli zbliżeni do Narodowych Sił Zbrojnych. Dążyli do ułożenia poprawnych stosunków z okupantem i tym sposobem ograniczenia rozmiarów eksterminacji ludności polskiej⁶⁰. Podobne zabiegi podejmował Władysław Studnicki. W czasie wojny sporządził on kilka memorandumów do władz niemieckich, w których proponował ułożenie stosunków polsko-niemieckich na zasadzie wzajemnych ustępstw⁶¹.

Reasumując, należy wskazać kilka kwestii. W czasie II wojny światowej ziemianie znaleźli się w niezmiernie trudnym położeniu. Najeźdźcy, zarówno radziecki, jak i hitlerowski, realizowali plan inkorporacji podbitych terytoriów Drugiej Rzeczypospolitej, wraz z likwidacją dotychczasowej struktury społecznej. Jej deformacja miała być argumentowana na terenie zajęтым przez Niemców względami rasowymi (*Lebensraum* – koncepcja niemieckiej przestrzeni życiowej i *Herrenvolk* – rasy panów) i ekonomicznymi (tereny wcielone do Rzeszy i GG miały podlegać intensywnej eksploatacji gospodarczej, zaś ludność polska miała stanowić rezerwuuar siły roboczej dla niemieckiego rolnictwa i przemysłu). Natomiast we wschodnich województwach Rzeczypospolitej zajętych przez Związek Radziecki, realizowano rewolucję komunistyczną, znoszącą kapitalistyczny system społeczno-polityczny.

W obydwu przypadkach władze III Rzeszy i ZSRR, dążąc do stabilizacji na terenach podbitych, podjęły działania, które uderzały w dotychczasową elitę społeczno-polityczną i ekonomiczną państwa polskiego (w tym także w warstwę ziemiańską). Rozumowano bowiem, iż będzie ona stanowiła bazę konspiracyjnego ruchu niepodległościowego, a w konsekwencji utrudniała zamierzony przez obu agresorów proces dezintegracji polskiego społeczeństwa. Dążenie do zniesienia dotychczasowej wpływowej pozycji establishmen-

⁵⁸ Ł e m p i c k i, *Wspomnienia*, s. 27; AAN, Delegatura, sygn. 202/III/22, k. 105.

⁵⁹ Delegatura, sygn. 202/III-25, k. 22; „Antyk”, sygn. 228/24-5, k. 2-3.

⁶⁰ W skład Biura Studiów wchodził m.in.: Alfred hr. Wielopolski, Stanisław hr. Tyszkiewicz z Warszawy, Aleksander Bocheński, Kazimierz Zdziechowski i Antoni hr. Plater. Tamże, Delegatura, sygn. 202/III-42, k. 5; 202/III-44, k. 5-6; 202/XXII-2, k. 39-41.

⁶¹ Tamże, sygn. 202/III-24, k. 11.

tu Drugiej Rzeczypospolitej (gen. W. Anders określił to celnie mianem „obeżhołowienia”) realizowano przez represje i wywoływanie napięć społecznych, głównie na tle rozwarstwienia majątkowego. Zwłaszcza ten ostatni element walki z elitą podbitego kraju miał umożliwić zdobywcom manipulację postawami, których celem miała być bierność pozostałej części społeczeństwa. W ramach wskazanych celów politycznych agresorów, środowisko ziemiańskie, ze względu na wpływową pozycję w życiu publicznym Drugiej Rzeczypospolitej, stanowiącą o jego wysokim prestiżu w społeczeństwie polskim, stało się obiektem działań represyjnych ze strony obu okupantów.

Długofalowy charakter realizacji działań III Rzeszy na podbitych ziemiach polskich powodował, iż polskie ziemianstwo, choć poddane działaniom eksterminacyjnym, ze względu na złożoną sytuację społeczno-polityczną i militarną III Rzeszy, znalazło się w korzystniejszej sytuacji, niż obywatele ziemscy na terenach podległych władzom radzieckim. Jak wcześniej wskazano, po zakończeniu podbojów w Europie Wschodniej zakładano germanizację nie tylko terenów polskich wcielonych do III Rzeszy, lecz również obszaru Generalnego Gubernatorstwa. Oznaczało to realizację na tym terenie czystki etnicznej, co m.in. powodowało, iż majątki ziemskie po przymusowym wysiedleniu właścicieli miały przejść w ręce niemieckich kolonistów.

Ze względu na przedłużający się światowy konflikt zbrojny, braki kadrowe wśród niemieckich agronomów i niemożność zastąpienia przez nich dotychczasowych właścicieli, znaczną część ziemian pozostawiono jako zarządców swych dotychczasowych majątków. Stąd też na terenie GG ziemianie jako ogół zachowali swą dotychczasową wysoką pozycję, zwłaszcza w środowisku wiejskim. Ponadto ich dwory były miejscem schronienia dla wysiedleńców z ziem zachodnich oraz uchodźców ze wschodu. Stanowiły także oparcie aprowizacyjne i logistyczne dla konspiracji niepodległościowej.

Natomiast w radzieckiej strefie okupacyjnej ziemianstwo stało się przedmiotem szykan, represji i napaści propagandowych, mających uzasadnić inwazję Sowietów na Kresy Wschodnie, obalającą „kapitalistyczny wyzysk mas ludowych”. Władze ZSRR odwoływały się do eksponowania antagonizmów społecznych oraz narodowościowych. Dążyły do izolacji warstwy ziemiańskiej jako „elementu” stanowiącego zagrożenie dla budowy socjalizmu. Głosiły tezę o istnieniu „wroga wewnętrznego” w Kraju Rad i konieczność utrzymywania aparatu represyjnego, który razem z administracją cywilną uczestniczył w bezpośrednich i pośrednich formach jego eksterminacji. Na skutek tych działań na terenach okupowanych przez ZSRR ziemianstwo – rozpatrywane według kryteriów określających definicję warstwy społecznej – uległo całkowitej likwidacji.

BIBLIOGRAFIA

- G a p y s J.: Postawy społeczno-polityczne ziemiaństwa w latach 1939-1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego), Kielce 2003.
- G r o s s J. T.: W zaborze sowieckim, Warszawa 1981.
- J a s i e w i c z K.: Zagłada polskich kresów. Ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939-1941. Studium z dziejów zagłady dawnego narodu politycznego, Warszawa 1998.
- J a s i e w i c z K.: Lista strat ziemiaństwa polskiego 1939-1945, Warszawa 1995.
- Ł u c z a k Cz.: Generalna Gubernia w planach hitlerowskich. Studia, Warszawa 1961.
- Ł u c z a k Cz.: Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939-1945), Poznań 1996.
- M a d a j c z y k Cz.: Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce, t. I, Warszawa 1970.
- M a d a j c z y k Cz.: Faszyzm i okupacje 1938-1945. Mechanizmy realizowania okupacji, t. II, Poznań 1984.
- Okupacja sowiecka (1939-1941) w świetle tajnych dokumentów. Wybór źródeł, red. T. Strzembosz, K. Jasiewicz, M. Wierzbicki, Warszawa 1996.
- T r e l a - M a z u r E.: Sowietyzacja oświaty w Małopolsce Wschodniej pod radziecką okupacją 1939-1941, Kielce 1998.

THE GERMAN AND SOVIET OCCUPANTS' POLICIES TOWARDS
THE POLISH GENTRY DURING THE WORLD WAR II

S u m m a r y

The present article characterizes the German and Soviet policies towards the Polish gentry in the years 1939-1945. Analysis of the measures taken by the two totalitarian regimes towards this circle enjoying a high prestige in Poland in the period between the two World Wars gives precious information about the political aims concerning the social and material elite of the conquered country that they wanted to achieve. A comparison was made of measures taken by the two invaders that led: in the Soviet zone – to liquidation of the gentry as a social layer; and in the German one – to weakening their position and their isolation in the Polish society. The land property was used by the Nazis for exploiting farmers in the GG, whereas the Soviet authorities used it as a confirmation of the necessity “to overthrow the old order” on the occupied Polish territories. In practice this meant liquidation of the gentry’s property by nationalizing and appropriating both movables and fixed property, which was often accompanied by illegal seizure and devastation.

Translated by Tadeusz Karłowicz

Słowa kluczowe: II wojna światowa, ziemiaństwo polskie, okupacja hitlerowska, Kresy Wschodnie, sowietyzacja.

Key words: World War II, Polish gentry, Hitlerian occupation, the Eastern borderlands, Sovietization.